

FRAZEOLOGIK IBORALARNING LUG'AVIY BIRLIK SIFATIDAGI TABIATI VA LINGVISTIK MAQOMI

Andijon davlat chet tillar instituti

Xolmatova Roxatoy

Ilmiy maslahatchi: Xomidova Malohat

Annotatsiya: Bu maqolada frazeologik iboralarning lug'aviy birlik sifatidagi xususiyatlari tahlil qilingan. Frazeologizmlarning tuzilishi, ma'no xususiyatlari, ularning o'zaro munosabatlari (sinonim, antonim, omonimlik) va lug'atlarda berilish masalalari yoritilgan. Shuningdek, frazeologik birliklarning nutqda qo'llanishi, vaqt o'tishi bilan ularning o'zgarishi va yangi iboralarning paydo bo'lishi haqida so'z yuritilgan. Maqolada frazeologizmlarning milliy xususiyatlari, obrazlilik va turg'unligi kabi belgilariga alohida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: frazeologiya, frazeologik iboralar, lug'aviy birlik, turg'un birikmalar, semantika, sinonimiya, antonimiya, omonimiya, leksikografiya, obrazlilik

Tilshunoslik fanining asosiy tadqiqot obyektlaridan biri bo'lgan lug'aviy birliklar masalasi hanuzgacha dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Ayniqsa, frazeologik iboralarning lug'aviy birliklar tizimidagi o'rni, ularning so'zlardan farqli va o'xshash jihatlari ko'plab tadqiqotchilarning e'tiborini tortib kelmoqda. O'zbek tilshunosligida bu borada Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, B.Yo'ldoshev, M.Sodiqova kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada frazeologik iboralarning lug'aviy birlik sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari, ularning leksik-semantik va struktur tahlili hamda leksikografik talqini masalalari yoritiladi. Frazeologik iboralar deganda ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zdan tashkil topgan, ma'no jihatdan yaxlitlikka ega bo'lgan, nutqda tayyor holda qo'llanadigan turg'un birikmalar tushuniladi. Bunday birliklar "frazeologizm", "frazeologik birlik", "frazeologik o'ram", "turg'un birikma" kabi atamalar bilan ham yuritiladi. Frazeologik iboralarning lug'aviy birlik sifatidagi eng muhim belgisi shundaki, ular nutq jarayonida qaytadan yaratilmaydi, balki tilda avvaldan mavjud bo'lgan tayyor

material sifatida xotiradan chaqiriladi. Masalan, "ko'ngli yorug'" iborasini so'zlovchi har safar yangidan tuzib chiqmasdan, tayyor holda ishlatadi. Bu xususiyat frazeologizmlarni erkin so'z birikmalaridan tubdan farqlaydi. Frazeologik birliklar tarkibidagi so'zlar o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini qisman yoki to'liq yo'qotadi. "Kapalagi uchdi" iborasida "kapalak" va "uchmoq" so'zlarining hech biri o'z ma'nosida qo'llanmayapti. Bu yerda ifodalanayotgan ma'no - qattiq qo'rqish, hayron qolish holatidir. Aynan shu yaxlit ma'no frazeologizmni lug'aviy birlik sifatida namoyon qiladi. Frazeologik birliklar struktura jihatdan turlicha bo'lishi mumkin. Ayrim frazeologizmlar so'z birikmasi shaklida bo'ladi: "qo'li gul", "tishini qayramoq", "yuzi yorug'". Boshqa bir qismi esa gap shaklida bo'ladi: "basharasi quridi", "ko'zi to'rt bo'ldi", "burni suvdan chiqmadi". So'z birikmasi shaklidagi frazeologizmlar o'z navbatida bir necha turga bo'linadi. O'tli frazeologizmlar ("qush uyasi", "amakivachchalar") asosan egalik qo'shimchalari bilan keladi. Fe'lli frazeologizmlar ("bosh egmoq", "ko'ngil bermoq") esa harakatni ifodalaydi. Sifatlovchi frazeologizmlar ("suv bilan kelgandek", "xamirdan qil sug'urgandek") belgi-xususiyatni bildiradi. Gap shaklidagi frazeologizmlar esa sodda va qo'shma gap shaklida bo'lishi mumkin. "Boshi osmonga yetdi" sodda gap shaklidagi frazeologizm bo'lsa, "qayerda bo'lsa, qo'li uzun" qo'shma gap shaklidagi frazeologizmga misol bo'ladi. Frazeologik iboralar semantik jihatdan murakkab va ko'p qatlamli birliklardir. Ularning ma'no tuzilishida denotativ va konnotativ ma'no qatlamlari o'zaro chambarchas bog'langan. Denotativ ma'no frazeologizm ifodalayotgan asosiy tushunchani bildiradi. "Ko'kka ko'tarmoq" frazeologizmining denotativ ma'nosi - ortiqcha maqtash, madh etishdir. Konnotativ ma'no esa qo'shimcha ekspressiv-emosional bo'yoqdorlikni ifodalaydi. Bu frazeologizmga konnotativ ma'no - maqtashning haddan tashqari ortig'chaligi, ba'zida kinoyaga aylanib ketishidir. Frazeologik iboralarning semantik jihatdan muhim xususiyatlaridan biri ularning obrazlilikidir. Ko'pchilik frazeologizmlar muayyan obraz asosida shakllanadi. "Tishini qayramoq" iborasidagi obraz - g'azablangan odamning tishini g'ijirlatishi yoki jangga tayyorlanayotgan jangchining qilichini qayrashidir. Bu obraz asrlar davomida xalq xotirasida saqlanib, umumlashma ma'noga aylangan. Frazeologik iboralarning semantikasida milliy-madaniy komponent muhim o'rin tutadi. Har bir xalqning turmush

tarzi, urf-odatlar, e'tiqodlari uning frazeologik fondida o'z aksini topadi. O'zbek frazeologizmlarida milliy qadriyatlar, an'analar, xalq og'zaki ijodi namunalari yaqqol ko'zga tashlanadi. "Qo'ng'iroq qo'chqori", "Buxoro mingboshisi" kabi iboralar bevosita milliy zamin bilan bog'liq. Frazeologik birliklar lug'aviy birliklar qatorida bo'lib, ular ham so'zlar singari turli paradigmatic munosabatlarga kirishadi. Frazeologik sinonimiya, antonimiya va omonimiya ana shunday munosabatlarning asosiylaridir. Frazeologik sinonimlar ma'no jihatdan yaqin yoki aynan bir xil ma'noni ifodalovchi turg'un birikmalardir. "Boshi ko'kka yetmoq" va "yetti osmonni kezmoq" iboralari o'rtasida sinonimik munosabat mavjud. Ikkalasi ham haddan tashqari xursandchilik holatini ifodalaydi. Biroq sinonimik qator tarkibidagi frazeologizmlar stilistik bo'yoqdorligi, qo'llanish doirasi jihatidan farqlanishi mumkin. "Kapalagi uchdi" va "yurak-yragiga sig'may ketdi" iboralari ham o'zaro sinonim bo'lib, birinchisi ko'proq qattiq hayronlikni, ikkinchisi esa xursandchilikni ifodalaydi. Frazeologik antonimlar esa qarama-qarshi ma'noli turg'un birikmalardir. "Ko'ngli yorug'" va "ko'ngli xira", "yuzi yorug'" va "yuzi qora", "tez oyoq" va "qo'rg'oshin oyoq" kabi iboralar o'zaro antonimlik hosil qiladi. Antonimlik munosabati ko'pincha bir semantik maydon doirasida yuzaga keladi. Frazeologik omonimlar esa bir xil shaklga ega bo'lgan, ammo ma'nolari butunlay farqli frazeologizmlardir. "Qo'l ko'tarmoq" iborasi bir holatda "urmoq" ma'nosida, ikkinchi holatda esa "rozilik bildirmoq" ma'nosida qo'llanadi. "Bosh ko'tarmoq" frazeologizmi esa "isyon qilmoq" va "uyqudan uyg'onmoq" kabi ikki xil ma'noga ega. Frazeologik iboralarning lug'aviy birlik sifatida to'liq namoyon bo'lishi leksikografik manbalarda, ya'ni lug'atlarda o'z aksini topadi. O'zbek tilshunosligida frazeologik birliklarni lug'atlarga kiritish, ularni izohlash an'analari uzoq tarixga ega. Frazeologik lug'atlarda iboralarning joylashishi, ularga beriladigan izoh, qo'llanish misollari muhim ahamiyatga ega. Ko'pchilik izohli lug'atlarda frazeologizmlar tarkibidagi asosiy so'z (tayanch so'z) ostida beriladi. Masalan, "bosh" so'zi ostida "bosh qotirmoq", "bosh egmoq", "bosh ko'tarmoq" kabi bir qancha frazeologizmlar keltiriladi. Frazeologik lug'atlarni tuzishda bir qator muammolar mavjud. Birinchidan, frazeologizmlarni tanlash mezoni masalasi. Qaysi turg'un birikmalar frazeologik lug'atga kiritilishi, qaysilari kiritilmasligi aniq belgilanishi kerak. Ikkinchidan,

frazeologizmlarning variantlarini lug'atda aks ettirish masalasi. "Boshi ko'kka yetmoq" va "boshi osmonga yetmoq" variantlarining qay darajada lug'atda berilishi muhokama talab qiladi. Uchinchi, frazeologizmlarning uslubiy xususiyatlarini lug'atda belgilash masalasi. Har bir frazeologizmning qo'llanish doirasi (kitobiy, so'zlashuv, sheva, eskirgan va h.k.) aniq ko'rsatilishi kerak. Bu esa lug'atdan foydalanuvchi uchun qulaylik yaratadi. Frazeologik iboralar nutqda turli vazifalarni bajaradi. Ular avvalo, fikrni obrazli, ta'sirchan ifodalash vositasi hisoblanadi. Badiiy adabiyot tilida frazeologizmlar qahramonlar nutqini individuallashtirish, ularning ichki kechinmalarini, ruhiy holatini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Publitsistik uslubda frazeologizmlar muayyan g'oyani ta'sirchan ifodalash, o'quvchi e'tiborini tortish, voqeaga munosabat bildirish vositasi sifatida qo'llanadi. "Ko'z oqini oqartirmoq", "so'zining ustidan chiqmoq" kabi iboralar orqali muallif o'z pozitsiyasini aniq ifodalaydi. Ilmiy uslubda frazeologizmlar nisbatan kam qo'llanadi. Biroq ilmiy-ommabop asarlarda, bahs-munozara matnlarida frazeologik birliklardan foydalanish mumkin. "Ta'kidlash joizki", "xulosa qilish mumkinki" kabi turg'un birikmalar ilmiy nutqda keng qo'llanadi. So'zlashuv nutqida frazeologizmlar eng faol qo'llanadigan birliklardandir. Kundalik muloqotda odamlar o'z fikrlarini ifodalashda "og'izga qaramoq", "burnini tiqmoq", "ko'z-quloq bo'lmoq" kabi iboralarni tez-tez ishlatadi. Bu nutqning jonli, tabiiy, obrazli bo'lishini ta'minlaydi. Frazeologik birliklar turg'un bo'lishiga qaramay, ular ham vaqt o'tishi bilan ma'lum o'zgarishlarga uchraydi. Ayrim frazeologizmlar eskirib, faol qo'llanishdan chiqadi. "Sovet xalqi", "partiya yo'li" kabi sovet davriga oid frazeologizmlar hozirda tarixiy iboralarga aylangan.

Ayni paytda yangi frazeologizmlar ham paydo bo'ladi. Zamonaviy texnologiyalar, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, madaniy aloqalar natijasida yangi iboralar yuzaga kelmoqda. "Yulduzni benzin bilan ovlamoq" (ma'nosiz ish qilmoq), "qizil tugmani bosmoq" (hujjatlarni o'chirib yubormoq), "virtual olamga sho'ng'imoq" (internetga berilib ketmoq) kabi iboralar so'nggi yillarda shakllangan frazeologizmlardir. Yozuvchilar va shoirlar ijodida ham yangi frazeologizmlar yaratiladi. Asqad Muxtorning "qaldirg'och qanoti bilan suv ichmoq", Abdulla Qahhorning "sariq chigirtka" kabi iboralari ana shunday individual mualliflik frazeologizmlariga misol bo'ladi. Ayrim hollarda bunday mualliflik

iboralari xalq tilida keng tarqalib, umumxalq frazeologizmlariga aylanishi mumkin. Frazeologik iboralar tilning lug'aviy birliklari tizimida alohida o'rin tutadi. Ular tuzilishiga ko'ra so'z birikmasi yoki gap shaklida bo'lsa-da, ma'no jihatdan yaxlitlikka ega bo'lgan, nutqda tayyor holda qo'llanadigan mustaqil lingvistik birliklardir. Frazeologizmlarning asosiy belgilari - yaxlitlik, turg'unlik, ko'chma ma'nolilik, obrazlilik va milliy-madaniy xususiyatga egalikdir. Frazeologik birliklar so'zlar singari paradigmatic munosabatlarga (sinonimiya, antonimiya, omonimiya) kirishadi, uslubiy jihatdan farqlanadi va leksikografik manbalarda o'z aksini topadi. Ular nutqda obrazlilik yaratish, fikrni ta'sirchan ifodalash, milliy koloritni berish vazifasini bajaradi. Frazeologiya sohasidagi tadqiqotlar tilshunoslikning nazariy muammolarini hal qilish bilan birga, amaliy leksikografiya, tarjima nazariyasi, metodika kabi sohalar uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shu bois frazeologik birliklarning lug'aviy birlik sifatidagi tabiatini har tomonlama o'rganish bugungi tilshunoslik fanining dolzarb vazifalaridan bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. - Toshkent: O'qituvchi, 1992.
2. Yo'ldoshev B. Frazeologiya asoslari. - Toshkent: Fan, 2007.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
4. Mamatov A. O'zbek tili frazeologiyasi. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
5. Shamsiddinova M. Frazeologik birliklarning leksikografik talqini. - Toshkent: Mumtoz so'z, 2015.